

ЖАСЛАР РУЎХЫЙ ТӘРБИЯСЫНДА ДӘСТАН ХӘМ ЭПОСЛАРДЫН ОРНЫ

Жиенгалий Усенов, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының “Миллий идея, руўхыйлық тийкарлары хәм хуқық тәлими” кафедрасы доценты ў.ў.о., ф.и.ф.д. (PhD)

YOSHLAR MA'NAVIY TARBIYASIDA DOSTON VA EPOSLARNING O'RNI

Jiengali Usenov, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutining “Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi” kafedrasi dotsenti v.b., f.f.d. (PhD)

THE ROLE OF DASTANS AND EPICS IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF YOUTH

Zhiengali Usenov, Acting Associate Professor of the Department of “National Idea, Fundamentals of Spirituality and Legal Education” at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Doctor of Philosophy (PhD)

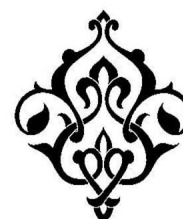
РОЛЬ ДАСТАНОВ И ЭПОСОВ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Жиенгали Усенов, и.о. доцента кафедры “Национальная идея, основы духовности и правовое образование” Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, д.ф.н. (PhD)

<https://orcid.org/0009-0009-9048-9295>

e-mail:
jiengaliy@mail.ru

Аннотация: Мақалада халық дәреткен дәстанлардың бизиң руўхыйлығымыздың негизи болыўының тийкаргы себеби: оларда дослық, ўатансүйиўшилиқ, шешенлик, мәртлик, батырлық, қахарманлық, опадарлық, садықлық, миймандослық, әдиллик, татыўлық, муҳаббат хәм тағы басқа да инсан тәрбиясына зәрүрли болған пазыйлетлердиң терең сәўлелендирилгенлиги, соның менен бирге бул пазыйлетлерге қарсы келетугын жат иллетлердиң: сатқынлық, қорқақлық, наданлық, жаўызлық, әдепсизлик, ашкөзликтің қаралағанлығы менен ажыралып туратугынлығы мысаллар менен баянлап берилген.

Таяниш сөзлер: дослық, ўатансүйиўшилиқ, мәртлик, миймандослық, әдиллик, татыўлық, муҳаббат, инсаный пазыйлетлер, жат иллетлер, сатқынлық, наданлық, жаўызлық, әдепсизлик, ашкөзликтің халық миллий педагогикасы.

Аннотация: В статье на примерах раскрывается основная причина того, почему народные эпосы являются основой нашей духовности: они глубоко отражают качества, необходимые для воспитания человека, такие как дружба, патриотизм, красноречие, мужество, отвага, героизм, верность, преданность, гостеприимство, справедливость, согласие, любовь и другие добродетели. При этом эпосы отличаются осуждением чуждых пороков, противостоящих этим добродетелям: предательства, трусости, невежества, злодеяний, бесчестия и алчности.

Ключевые слова: дружба, патриотизм, мужество, гостеприимство, справедливость, согласие, любовь, человеческие добродетели, чуждые пороки, предательство, невежество, злодеяние, безнравственность, алчность, народная педагогика.

Abstract: This article uses examples to reveal the primary reason why folk epics form the foundation of our spirituality: they deeply reflect qualities essential for human development, such as friendship, patriotism, eloquence, courage, bravery, heroism, loyalty, devotion, hospitality, justice, harmony, love, and other virtues. At the same time, these epics are distinguished by their condemnation of alien vices that oppose these virtues: treachery, cowardice, ignorance, villainy, dishonor, and greed.

Keywords: friendship, patriotism, courage, hospitality, justice, harmony, love, human virtues, alien vices, betrayal, ignorance, villainy, immorality, greed, folk pedagogy.

КИРИСИҮ. Халық жәмийеттеги барлық материалдық байлықтарды дәретиуші күші ғана болып қалмастан, рухый байлықтардың да бірден-бір таусылмайтуғын дереги, жердегі барлық мәдениеттің тарихын дәретиушісі болып табылады. Олар дәреткен дәстанлардың бизің рухыятымыздың төркині болыуының тийкарғы себеби: оларда дослық, ұатансүйіушілік, ақыллылық, тапқырлық, шешенлік, төрелик, кәтқудалық, мәртлік, батырлық, қахарманлық, опадарлық, садақлық, миймандослық, әдиллік, татыулық, мухаббат хәм тағы басқа да инсан тәрбиясына зәрүрлі болған пазыйлетлердің терең сәуленгенлиги, соның менен бирге бул пазыйлетлерге қарсы келетуғын жат иллетлердің: сатқынлық, қорқақлық, наданлық, жауызлық, әдепсизлік, ашкөзліктің қараланғанлығы менен ажыралып турады.

ӘДЕБИЯТЛАР АНАЛИЗИ. Батырларға тән айрықша қәсийетлер: жаудан сескенип қорықпаслығы, мысалы, «Жолды босат, бажбанбысаң енеғар, Қорқар бала анасынан тууған жоқ» («Алпамыс»), қалың душпанға бир өзи қарсы шабатуғын дәужүреклиги: «Алдын қырдым дегенде, арты гүулеп толады. Биреуі өлсе қалмақтың, мыңы таяр болады» («Алпамыс»). Бунда дәстан батырларының арнамысты жоқары қоятуғынлығы, халқы хәм ұатаны ушын аянбай гүресетуғынлығы сыяқлы жақсы қәсийетлери сүўретленеди.

Халықтың миллий тәрбиясында әзелден бар болған ата-ананы сыйлау, ата-ананы разы қылу пазыйлетлери жазба әдебиатта мысалы, «Ата-ананды кәдирле, Өлгениңше жақсы сөйле. Мал тапсаң торқаға бөле, Өсеріңе жақсы, балам» (Бердақ) десе, ауызеки әдебиатта да буның ең жақсы үлгилери ушырасады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанында Алпамыс Гүлпаршынды алып қайтыу ушын ат сорап Құлтай бабаға барғанда, баба оған

дәслең ата-анасынан рухсат сорау кереклигин айтып былай дейди:

Атаң менен енеңнен,
Ақ пәтия ал, дейди.
Ата менен енени,
Наразы қылған баланың,
Сирә жолы болмайды [1]

- дегенде Алпамыс бул сөзге жүгинип ата-анасынан рухсат сорап, ақ пәтия алып кетеди.

Дәстанларда халқымыздың ой-пикир дәрежеси, дилуарлығы, шешенлигин көбинесе жумбақ формасында баянлауы, бул арқалы ойының жүйриклигин, қыялының қанатын көрсетиуі дәлилленеди. Мысалы, Алпамыс Қаражанға өзинің қалмақ елине не мақсетте киятырғанын былайынша жумбақ формасында айтады:

- Алдын баслап кеткен ол қара нарым,
Кейнинен кеткенди куба ингени,
Ортасында кетти ақша ботасы,
Мойнында кеткенди алтын буйдасы [2].

Алпамыстың Қаражанға жумбақ формасында айтқан бул сөзинің тийкарғы мәніси: қара нарым дегени – Байсары, куба ингени – Гүлпаршынның анасы Жантилес, ақша ботасы – бул Гүлпаршын дегенди аңлатады. Бул арқалы халқымыздың ой-пикир дәрежесинің жоқарылығын, сөзге шешенлигин, тил жүйриклигин көремиз.

ТАЛҚЫЛАУ ХӘМ НӘТИЙЖЕЛЕР.

Өзинің ой-пикирин астарлы түрде жумбақ формасында беріу усылы басқа дәстанларда да көплеп ушырасады. Мысалы ушын, «Едиге» дәстанында Нуратдиннің ізлеп келип әкеси – Едиге менен ушырасуы, әсиресе онда жоғалған атасының, тапқан баласының символлық образлар менен сүўретлениуі жүдә қонымлы болып, бул жумбақ образлар бизің халқымыздың даналығын, ой-өрисинің өткірлигин аңлатады. Нуратдинге «Жойытқан жоғыңның түрін айт» - дегенде Едил менен

Жайықтан, Ноғайдың толы журтынан жок
излеп киятырғанын:

Маң-маң басқан, маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Шуўдаларын шаң басқан,
Өркешлерин май басқан,
Қара нарым жойыттым...[3]
- деген сөзлер менен билдиреди.

Хәзирги ўақыттағы той-мерекелерде дәстүрге айланған палўанлардың гүреси тарийхының жүдә әйемги дәўирлерге барып тақалатуғынлығын дәстанлардан көрийимизге болады. Жаў майданда еки елдің батырының жекпе-жекке шығыўы, бир-бирине «алыспақ керек пе, шабыспақ керек пе, атыспақ керек пе?» деп урысқа шайланыўы, егер алысыўды макул көрсе, курал-сайманын таслап, саўытларын шешип, алысыўы хәм күшлерин сынап бири-екинчисин жығыўы, жығылғаны өзиниң жеңилгенин мойынлап мәртлик көрсетиўи сыяклы мотивлер дәстанларда көплеп ушырасады. Мәселен, Алпамыс пенен Қаражан бир-бири менен жети күн гүреседи. Ақырында Алпамыс Қаражанды жығыўға миясар болады. Мине, усы гүресте Алпамыстың пирлерден мәдет сораитығын эпизоды бар. Бул нени аңлатады? Пирлерге сыйыныў, олардан күш, мәдет сораў – бул диний инаным болып, әзелден адамлар тәбияттан тыс күшлердің бар екенине исенген хәм олардан күш алған. Алпамыс та Қызыр баба, Хәзирети Әлий, Жылқышы ата, Хәзирети Даўыт, Жайылған бабалардан мәдет сораиды. Сонда Жайылған бабасы келип Алпамыстың арқасынан қағып, аўзына түкиреди. Сол ўақытта Алпамыстың денесинде ғайры тәбийий күш пайда болып, Қаражанды көтерип жерге урады. Усы инаным, пирлерден мәдет сораў культы кейин ала халықтың санасына сиңип, тойларда, жарысларда палўанлардың гүрес ўақтында «я, пирим!» деп қарсыласына жамбас урыўы әдетке айланып кетеди.

Халқымызда «Ер шекиниспей, бекиниспейди» деген ҳикметли сөз бар. Яғный тарийхта не бир ер азаматлар бир-бири менен жаўласса, дәслепп урысып, кейнин жарасқан, қыяметлик дос болып қол берискен. Демек, олардың дос болыўында дәслепки аразласыўы, яғный «шекинисиўи» жәрдем берген десек орынлы болады. Бул да мәртликтің белгиси

болып, атадан балаға өтип, хәзирде бундай жағдайлар халық арасында жийи ушырасады. Дәстанда Алпамыс пенен Қаражан да дәслепп айқасып, кейнин садық дос болады.

Дәстанларда ўәдеге опадарлық, бир сөзлилик идеялары адамға жүдә тәсирли етип сўўретленеди. Мысалы ушын, Алпамыс Тайшыхан журтына келип Гүлпаршын менен ушырасып оған «Байсын елге жүр қайтайық, дилбарым» дегенинде, Гүлпаршын қалмақ журты жаў болса да, оларға нашар басын ат байраққа тиккенин айтып, ким де ким усы жарыста озса соған турмысқа шығаман деп ўәде бергенин, ўәдени бузбайық, өйтип нәмәрт болмайық деп:

Хәр ким тайса лебизинен,
Хүкиминде болар кәпирдин,
Деген сөз бар байбәтше,
Атың озса оздырып ал,
Атың қалса байрақтан,
Батырлығыңды билдирип ал [4],

- деп бир сөзлилик, туўрылықтың әҳмийетин жоқары көтереди.

Орта Азия халықлары, соның ишинде қарақалпақлар әзелден қыз перзентти ул балаға қарағанда артық көрип мәпелейди, гүлдей етип қәстерлеп өсиреди, шаңарақта олардың жақсы тәрбия алыўында барлық шәраятларды жаратып береді, қыз перзентин еркин етип кәмалға келтиреди. Сонлықтан, қарақалпақ қызлары көбинесе өр көкирек, мәрт, өзиниң пикирин емин-еркин баянлайтығын шахс сыпатында көзге түседі. Демек, қыз баланы усындай руўхта тәрбиялаў усылын қарақалпақлардың әзелден миллий менталитетинде қәлиплескен өзгешеликлериниң бири деп қараўға болады. Қыз перзенттиң еркинлиги дәстанларда да сәўлеленген.

Мәселен, «Қырық қыз» дәстанында Аллаярдың қызы Гүлайымға кең ерк бериўи, оны алты ул перзенти арасында айрықша көрип мәпелеп өсириўи, оған әскерий өнер менен шуғылланыўына рухсат бериўи, қызының бойындағы бундай батырлық, жаўынгерлик қәсийетлерин көрип қуўаныўы, хәттеки қызының қырық қыз жыйнап, олар менен бирге әскерий шынығыўлар өткериўи ушын Мийўалы бағ қаласын салып бериўи – булар халқымыздың менталитетинде әзелден

жасап киятырған қыз перзентке болған айрықша итибардың, өзгеше меңірдің үлгісі болып табылады.

«Алпамыс» дәстанында Гүлпаршын қыз ержетіп он төрт жасына шыққанда, Тайшыхан менен Қаражаннан жаушылар айттырып келгенде, Байсары: - Ханнан келген хан иним, бийден келген бек иним, бизің елде шәрият бар еди, шәрияттың кітабында сөз бар: Нашар бала ер жеткен соң өзінен бийжуап кисиге беріу шәрияттың мәсхәбине сыймайды. Маған бир азырақ мәулет берің, мен бир үйіме кирейін, қызыма кеңесейін, қайсысына тийемен десе, өзім шығып жуабын берейін, - дейди [5]. Бул келтірілген мысалдағы Байсарының ханның жаушыларына берген жуабы қыз перзенти ержетіп, оны айттырып келгенде қызынан кеңес сораың, өзінің пикирін билейін, қайсысына тийемен десе өзінің еркі, деуі – бул халқымыздың әзедден қыз баланы еркін етип тәрбиялауының бир нышаны, елде шәрият бар еди дегені елдің дәстүрі екенлігі, ал дәстүр болса халықтың миллий менталитетінің бир белгісі екенлігін көрсетеді. Гүлпаршын әкесіне екеуіне де тиймейтуғынлығын айтады. Өзінің кішкентайынан Алпамыстың қалыңлығы екенлігін ядына салады, әкесінің Байбөрі менен ақлай қуда болғанлығын айтып, елдің дәстүріне, үәдеге опасызлық етіу қыянет екенлігін түсіндіреді хәм жаушылардың алдына шығып тийісли жуабын береді, олардан алты ай мәулет сораыды, алты ай өткеннен кейін ханның уллы тойды баслап, тойда атларды айлауға жиберіуді, ат жарыста кімнің аты бирінші болып озып келсе, соған турмысқа шығатуғынын, нашар басын ат байраққа тигетуғынлығын айтады. Бунда биріншіден, Гүлпаршынның Алпамысқа садықлығы айтылса, екіншіден, Алпамыстың алты айға шекем изінен келип, оны өзі менен бирге алып кетеді деген үміті, үақыттан утыу ушын ойлап тапқан ақыллылығы, тапқырлығы, жуабайлығы, жас болса да дәстүрге хәм үәдеге садық екенлігі сәулеленип, бул жуабы арқалы жасларға өрнек болатуғынлығын айтып өтсек болады.

ЖУЎМАҚ ХӘМ УСЫНЫСЛАР.

Демек, дәстанлар халықтың өзілігі, миллий

руұхый тәрбиясы, миллий менталитетінен сабақ беретуғын тийкарғы тәрбия куралы болып табылады. Оны жасларымыз қанша жақсы үйренсе, сонша жетіскенліклерге ериседи, олардың санасында миллий руұхый тәрбия сонша жеңіл, сонша терең қәліплеседи. Дәстанларда келтірілген миллий қәдіриятлар, үрп-әдетлер, салт-саналар, уғымлар инсан тәрбиясы хәм инсан кәмиллігінің талаптарына хәр тәреплеме сәйкес келеді. Академик Ж.Базарбаев дәстанлар хақында: «Олар халқымыздың мың жыллық жәмийетлік өмирі, турмыс салты, ойлау тәрізі, өзіне тән әдеби, көп жыллық тәжірийбелерінің нәтийжесі, ер жүрек қахарманлар, опадар гөззаллар образы бизің ғәрезсізлігіміз тийкарында қәліплесіп атырған жоқары руұхыйлығымыз ушын бийбаха үлгі хызметін атқарады»-деп дәстанлардың жаслар санасында миллий руұхый тәрбияны, миллий менталитетті қәліплестіріудегі әхмийетін көрсетеді [6].

Жаслар тәрбиясын халық даналығы арқалы қәліплестіріу мәселесі еле де терең үйренетуғын мәселелердің бири. Буны тек мақаланың кіші бир бөлігінде жарытып беріу қыйын. Өйткени заманагөй жаслар руұхый тәрбиясы бойынша социологиялық изертлеу алып барыуды, оны терең анализлеуді талап етеді. Бабаларымыздан шынжырма-шынжыр өтип киятырған халық ауызеки дөретиушилигі жаслар тәрбиясында хәм оларды миллий менталитет руұхында тәрбиялауда ең бай тәжірийбе мектебі болып есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақ фольклоры. 1-8-томлар. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2007.18-бет.
2. Қарақалпақ фольклоры. 1-8-томлар. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2007.25-бет
3. Қарақалпақ фольклоры. 9-13-томлар. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2009.382б.
4. Қарақалпақ фольклоры. 1-8-томлар. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2007.33-бет.
5. Қарақалпақ фольклоры. 1-8-томлар. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2007.12-бет.
6. Базарбаев Ж. Миллий идея – жол көрсетіуші жулдыз. Нөкіс: «Қарақалпақстан». 2011. 31-бет.